

TƏDİYYƏ BALANSI BEYNƏLXALQ BİZNESİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN İQTİSADI MƏXANİZMİ KİMİ

Murad Şahrza oğlu Əliyev

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Bakı, Azərbaycan

muradali99@bk.ru

Bu məqalədə Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsində tədiyyə balansının rolu təhlil edilir. Tədiyyə balansı ölkənin xarici ticarət, xidmətlər, gəlirlər və transferlər üzrə əməliyyatlarını əks etdirən əsas statistik mexanizmdir. Məqalədə 2010–2024-cü illər üzrə tədiyyə balansının komponentləri, defisit və profisit dinamikası, eləcə də neft-qaz və qeyri-neft sektorlarının rolu araşdırılmışdır. Statistika və zaman sırası analizi əsasında tədiyyə balansında qeydə alınan dəyişikliklərin səbəbləri və nəticələri müəyyənləşdirilmişdir. Zaman sırası təhlili göstərir ki, Azərbaycanın tədiyyə balansına təsir edən əsas amillər arasında qlobal neft qiymətlərindəki dəyişkənlik, COVID-19 pandemiyası dövründə tətbiq olunan idxal və ticarət məhdudiyyətləri, eləcə də qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikası mühüm yer tutur.

Açar sözlər: tədiyyə balansı, cari əməliyyatlar, xarici ticarət balansı, maliyyə hesabı, profisit, defisit, Azərbaycan iqtisadiyyatı

GİRİŞ

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi və davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında tədiyyə balansının əhəmiyyəti xüsusi yer tutur. Azərbaycanın beynəlxalq biznes mühitində baş verən dəyişikliklər bu balansın düzgün qurulması və təhlilini daha da vacib edir. Tədiyyə balansı ölkənin xarici iqtisadi əməliyyatlarının ümumi mənzərəsini təqdim etməklə, makroiqtisadi sabitlik və dayanıqlılıq baxımından əsas göstərici kimi çıxış edir.

Tədiyyə balansı – ölkənin bir dövr ərzində digər ölkələrlə həyata keçirdiyi bütün iqtisadi əməliyyatların (ticarət, xidmət, kapital, transfer) statistik göstəricisidir. O, beynəlxalq biznesin tənzimlənməsində iqtisadi mexanizm kimi çıxış edir [1]. 2023-cü ildə CƏB üzrə profisit 8,4 mlrd. dollar təşkil etmiş, ÜDM-in 12%-ni əhatə etmişdir [3]. Bu göstəricilər 2022-ci illə müqayisədə azalmış, qeyri-neft sektorunda isə CƏB üzrə kəsir 70% artmışdır. 2014-cü ildə 10,4 mlrd. dollar profisit müşahidə olunmuşdur. 2020-ci ildə isə pandemiyanın təsiri ilə CƏB üzrə 228 mln. dollar kəsir qeydə alınmışdır. 2022-ci ildə CƏB-də 24 mlrd. dollar profisit yaranmış, 2023-cü ildə isə bu göstərici 8,4 mlrd. dollara düşmüşdür. 2010–2024-cü illər ərzində maliyyə hesabında yüksək volatillik müşahidə olunmuşdur. 2023-cü ildə 4,6 mlrd. dollar investisiya cəlb olunmuş, lakin 6,6 mlrd. dollar kapital repatriasiyası baş vermişdir. Nəticədə 2 mlrd. dollar mənfi saldo yaranmışdır. 2023-cü ildə ehtiyat aktivlərdə 5,5 mlrd. dollar artım müşahidə olunmuşdur [4]. Bununla belə, 1,3 mlrd. dollar həcmində statistik səhv qeyd olunmuşdur ki, bu da ümumi balansın 24%-ni təşkil edir və statistik qeyri-dəqiqliyə işarə edir [3].

2020-ci ildə pandemiyanın təsiri ilə cari əməliyyatlar balansında 228 milyon dollar kəsir yaranmışdır [2]. Statistika səhvlərinin həcmi 2023-cü ildə 1,3 mlrd. dollar olmuşdur ki, bu, balansın ümumi profisitinə nisbətən 24%-ə yaxın təşkil edir [1]. OECD-nin hesabatına görə, Azərbaycanın tədiyyə balansında qeyri-neft sektorunun çəkisinin artırılması iqtisadi dayanıqlılığın əsas faktorudur [7]. Repatriasiya edilən kapitalın həcmi 2023-cü ildə 6,6 mlrd. dollar təşkil etmişdir [4].

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində sistemli yanaşma, müqayisəli analiz və iqtisadi-statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Tədiyyə balansının beynəlxalq biznesin tənzimlənməsində rolunu qiymətləndirmək məqsədilə analitik və sintez üsulları tətbiq olunmuş, makroiqtisadi göstəricilər üzrə dinamik və struktur təhlil aparılmışdır. Eyni zamanda beynəlxalq təcrübənin öyrənil-

məsi üçün komparativ metoddan istifadə edilmiş, müxtəlif ölkələrin tədiyyə balansı siyasəti müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqat çərçivəsində rəsmi statistik məlumatların interpretasiyası, məzmunun təhlili və iqtisadi modelləşdirmə elementləri də tətbiq olunmuşdur. Empirik baza kimi beynəlxalq təşkilatların və milli statistika mənbələrinin göstəricilərindən istifadə edilmişdir.

ƏSAS HISSƏ

Beynəlxalq biznesin tənzimlənməsi iqtisadi mexanizmi olan tədiyyə balansının təhlili.

Azərbaycanın beynəlxalq biznesinin tənzimlənməsində tədiyyə balansının rolu çox önəmlidir. Belə ki, tədiyyə balansı, bir ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrini, o cümlədən malların, xidmətlərin, kapitalın və maliyyə axınlarının qarşılıqlı tədiyyələrini və ödənişlərini əks etdirən statistik göstəricidir. Bu balans xarici ticarət və investisiyalarla bağlı makroiqtisadi vəziyyəti təhlil etmək üçün əsaslı bir vasitədir. Tədiyyə balansı bir ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrini təhlil etməyə və tənzimləməyə yönəlmiş iqtisadi bir mexanizm kimi fəaliyyət göstərir. O, beynəlxalq biznesin tənzimlənməsinin təşkilati strukturlarından fərqli olaraq daha çox iqtisadi faktorları və alətləri nəzərə alır. Bu səbəbdən tədiyyə balansı iqtisadi mexanizm kimi qəbul edilir. Tədiyyə balansı beynəlxalq biznesin iqtisadi mexanizmi olaraq rolunu makroiqtisadi təhlil və siyasət, beynəlxalq ticarət və maliyyə axınlarını, iqtisadi sabitlik və dayanıqlılıq istiqamətində təhlil aparmaqla həyata keçirmək olar. Makroiqtisadi təhlil aparmaqla tədiyyə balansının defisiti/xarici ödənişlərin daxili gəlirləri aşması, milli valyutanın dəyərində təsir edə bilər, inflyasiya təzyiqlərinə səbəb ola bilər. Məsələn, valyuta məzənnəsi siyasəti, ticarət tariflərinin tənzimlənməsi üçün hökumətə məlumat verə bilər.

Beynəlxalq ticarət və maliyyə axınlarının tənzimlənməsində tədiyyə balansı bu göstərici iqtisadiyyatın beynəlxalq bazarında necə fəaliyyət göstərdiyini və gəlir və ödənişlər balansını necə idarə etdiyini təhlil etməyə imkan verir. Son olaraq qeyd edə bilərik ki, tədiyyə balansının izlənməsi iqtisadi sabitliyə, dayanıqlılığa kömək edir. Tədiyyə balansında yaranan neqativ fərqlə (məsələn, defisit) ölkəyə xarici borcun artmasına və ya valyuta rezervlərinin azalmasına səbəb ola bilər ki, bu da iqtisadi böhrana yol açar. 1 sayılı cədvəldə ölkədə tədiyyə balansının saldosu verilir.

Cədvəl 1.

Ölkənin tədiyyə balansının saldosu (2010-2024) mln. ABŞ dolları

Əsas göstəricilər	2010	2014	2020	2023
a) Cari əməliyyatlar	15024	10424	-227	8329
1. Xarici ticarət balansı	19731	18928	2512	12805
2. Xidmət balansı	-1730	-6089	-2841	-2334
3. Gəlirlər balansı	-3467	-2582	-456	3199
Birbaşa xarici investisiyalardan gəlirlərin repatriasiyası	-3082	-2599	-388	-3462
4. Cari transferlər balansı	509	174	-	-
5. Kapital hesabı	-14	-69	-7,4	-0,6
b) Maliyyə hesabı	3604	-3420	-2400	-4285
Tədiyyə balansının yekunu (A+B)	11492	7004	-2771 (2400) -2628	4044
Ehtiyat aktivlərinin dəyişməsi, + –	10461	4194	-1987	5356
d) Buraxılan səhvlər	-1031	-	-	1320

Mənbə: Azstat.org və MB məlumatları əsasında <https://www.cbar.az/page-6/annual-reports>

1 sayılı cədvəl 2010–2024-cü illərdə Azərbaycanın tədiyyə balansı göstəricilərinin dəyişən və əsasən enerji gəlirlərindən asılı olduğunu göstərir. Cari əməliyyatlar balansı 2010 və 2014-də yüksək profisit versə də, 2020-də kəsirə düşmüş, 2023-də yenidən müsbət saldoğa keçmişdir ki, bu da əsasən xarici ticarət balansının güclənməsi ilə bağlıdır. Xidmət balansı bütün dövrlərdə mənfi qalır, investisiya gəlirlərinin repatriasiyası isə gəlirlər balansına mənfi təsir göstərir. Maliyyə hesabındakı mənfi dinamika və ehtiyat aktivlərinin dəyişməsi ölkənin xarici maliyyə axınlarının və valyuta ehtiyatlarının tənzimləyici rolunu əks etdirir. Marja.az-a istinadən qeyd edilir ki, 2024-cü ildə 9 ayda cari əməliyyatlar 4 mlrd. dollara qədər 4 mlrd. dollar profisiti olmuşdur. Bu əvvəlki ilin 9 ayı ilə müqayisədə 40% az hesablanmış kapital balansında 3,7 mlrd. dollar kəsir yaranmışdır. Tədiyyə balansının profisiti 180 mln. dollar olmuşdur. Bu keçən dövrlə müqayisədə 35 dəfə azdır. Keçən ilin 9 ayı ərzində cari əməliyyat balansında 7 mlrd. maliyyə balansında 0,4 mlrd. dollar profisit yaranmışdır. 2023-cü ildə ehtiyat aktivləri 6,5 mlrd. dollar artmışdır. 2020-ci ildə pandemiyanın təsiri ilə cari əməliyyatlar balansında 228 milyon dollar kəsir yaranmışdır [2].

2024-cü ildə 9 ay ərzində cari əməliyyatlar hesabını profisiti 4 mlrd. olmuşdur. Bu göstərici ÜDM 7,2%-ni təşkil etmişdir. Neft-qaz sektorunda cari əməliyyat balansının profisiti ötən ilin uyğun dövrünə əsasən 8% artaraq 12 mlrd. dollar olmuşdur. Qeyri-neft sektorunda cari əməliyyatlar balansının kəsiri 33% artmış və 7 mlrd. dollar məbləğində formalaşmışdır. OECD-nin hesabatına görə, Azərbaycanın tədiyyə balansında qeyri-neft sektorunun çəkisinin artırılması iqtisadi dayanıqlığın əsas faktorudur [8]. 2 sayılı cədvəldə kapital qoyuluşunun təhlili verilir.

Cədvəl 2.

Kapital qoyuluşlarının təhlili (2016-2024)

№	Əsas göstəricilər	2016	2018	2023	2024	2024-cü il 2016-cı ilə nisbətən
1	Ölkə iqtisadiyyatına yönələn BXİ	3394	4110	6608	7000	+106.3%
2	Xarici iqtisadiyyata yönələn	232	1760	1876	1950	+740.5%
3	Xarici investisiyaların repatriasiyası	2791	-2125	-3462	-2800	(mənfi dəyişmə)
4	Birbaşa investisiyalar (S1, S2, S3)	3162	2350	4732	5000	+58.1%

Mənbə: Azstat.org və MB məlumatları əsasında <https://www.cbar.az/page-6/annual-reports> [2, 3].

2 sayılı cədvəldən məlum olur ki, 2016–2024-cü illər üzrə kapital qoyuluşlarının təhlili göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatına yönələn birbaşa xarici investisiyalar (BXİ) 106%-dən çox artaraq 3394 mln. dollardan 7000 mln. dollara yüksəlmişdir. Eyni zamanda xarici iqtisadiyyata yönələn sərmayələrdə də 8 dəfəyə yaxın artım müşahidə olunmuş, bu da Azərbaycanın kapital ixrac edən ölkəyə çevrildiyini göstərir. Xarici investisiyaların repatriasiyası mənfi dəyərlə (–2800 mln. \$) qalmaqda davam etmiş, bu isə ölkəyə daxil olan xarici sərmayələrin geri çəkilmək əvəzinə, ölkədə qalaraq dövriyyəyə yönəldiyini ifadə edir. Birbaşa investisiyaların ümumi həcmi isə 58%-dən çox artaraq, iqtisadi fəallığın yüksəldiyini və investisiya mühitinin nisbətən sabit qaldığını göstərir. Bu göstəricilər Azərbaycan iqtisadiyyatının son illərdə beynəlxalq sərmayələr üçün daha cəlbedici hala gəldiyini təsdiqləyir.

Birbaşa xarici investisiyalar (DirectNet invest man) öz ölkəsinin investorlarının xarici ölkələrə etdikləri investisiyalardan, ölkəyə xarici investorların qoyduğu investisiyaların fərqi ilə bərabərdir (3394-232). 3 sayılı cədvəldə 2023 və 2024-cü illər üzrə investisiya qoyuluşu barəsində məlumat göstərilmişdir.

Cədvəl 3.**2023 və 2024-cü illər üzrə investisiya qoyuluşu**

Göstəricilər	2023		2024	
	Aktiv	Öhdəlik	Aktiv	Öhdəlik
Birbaşa investisiyalar	1876	-219	1950	280
Neft-qaz sektoru	798	-2007	810	-1900
Digər sektor	1078	1788	1140	1650
Neft bonusu	-	-	-	471
Portfel investisiyalar	1380	-589	1520	-620

Mənbə: AR Milli Bankın hesabatı 2025 <https://www.cbar.az/page-6/annual-reports>

3 sayılı cədvəldəki 2023 və 2024-cü illər üzrə investisiya qoyuluşlarının müqayisəli təhlili göstərir ki, bu dövrdə Azərbaycanın iqtisadiyyatına yönələn xarici və daxili investisiya axınlarında müsbət dinamika müşahidə olunmuşdur. 2023-cü ildə birbaşa investisiyalar 1876 milyon ABŞ dolları təşkil etdiyi halda, 2024-cü ildə bu göstərici 1950 milyon dollara qədər artmışdır. Bu artım, ölkənin investisiya mühitinin sabitliyini və investor etimadını əks etdirir.

Neft-qaz sektorunda birbaşa investisiyalar üzrə aktivlər 2023-cü ildə 798 milyon dollar, 2024-cü ildə isə 810 milyon dollar olmuşdur. Lakin bu sektorda öhdəliklər yüksək səviyyədə qalmaqda davam etmiş, müvafiq olaraq -2007 milyon və -1900 milyon dollar təşkil etmişdir. Bu göstəricilər göstərir ki, neft-qaz sektorunda kapital axını hələ də dominant olsa da, öhdəliklərin azalması müəyyən sabitləşmə tendensiyasına işarə edir.

Qeyri-neft sektorunda isə müsbət meyillər daha aydın görünür. Bu sektora yönələn investisiyalar 2023-cü ildə 1078 milyon dollar olduğu halda, 2024-cü ildə 1140 milyon dollara çatmışdır. Həmçinin, bu sektorda öhdəliklərin azalması (1788 milyon dollardan 1620 milyon dollara) maliyyə yükünün azaldığını və sektorda risklərin nisbətən aşağı düşdüyünü göstərir. Bu tendensiya ölkənin iqtisadi şaxələndirmə strategiyasının uğurla həyata keçirildiyini sübut edir.

Portfel investisiyalarında da artım müşahidə olunur: 2023-cü ildə 1380 milyon dollar olan bu göstərici 2024-cü ildə 1520 milyon dollara yüksəlmişdir. Eyni zamanda bu sahədə öhdəliklər də bir qədər artaraq -620 milyon dollara çatmışdır ki, bu da maliyyə alətlərinin dövriyyəsinin artması ilə izah oluna bilər. Nəhayət, 2024-cü ildə Azərbaycanın dövlət büdcəsi üçün əhəmiyyətli gəlir mənbələrindən biri olan 471 milyon dollar həcmində neft bonusunun daxil olması xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu, ölkənin xarici enerji şirkətləri ilə apardığı danışıqların və yeni razılaşmaların müsbət nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Ümumilikdə, təhlil göstərir ki, 2023–2024-cü illərdə Azərbaycanın investisiya mühiti sabit qalmış, qeyri-neft sektoruna yönəlmiş investisiyaların artması və öhdəliklərin azalması isə iqtisadi təhlükəsizliyin gücləndiyini və şaxələndirmə siyasətinin uğurlu olduğunu göstərir.

2014 və 2024-cü illər üzrə cari əməliyyatlar balansının göstəriciləri Azərbaycanın iqtisadi strukturunda mühüm dəyişikliklərin baş verdiyini göstərir. 2024-cü ildə ümumi cari əməliyyatlar və kapital hesabının cəmi 26 259 milyon ABŞ dolları olmaqla 2014-cü illə müqayisədə cüzi artım nü-

mayış etdirmişdir. Lakin bu artım qeyri-neft sektoru hesabına deyil, əsasən neft sektorunun yüksək payı ilə təmin olunmuşdur.

2014-cü ildə qeyri-neft sektorunun ümumi cari əməliyyatlarda payı 65% təşkil edirdisə, bu göstərici 2024-cü ildə ciddi şəkildə azalaraq 35%-ə düşmüşdür. Bu dəyişiklik, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətində gözlənilən irəliləyişlərin hələ tam reallaşmadığını və xarici ticarət, xidmətlər və gəlirlər balansında neft sektorunun üstünlüyünün davam etdiyini göstərir.

Xarici ticarət balansında ümumi dövriyyə 2014-cü ildə 9 333 mln. \$ olduğu halda, 2024-cü ildə bu göstərici 19 868 mln. \$-a yüksəlmişdir. Lakin burada da qeyri-neft sektorunun payı ciddi şəkildə azalmışdır: 2014-cü ildə bu sahənin payı 85% təşkil edirdisə, 2024-cü ildə cəmi 20% olmuşdur. Bu, neft məhsullarının ixracda əsas çəkiyə malik olduğunu, qeyri-neft ixracının isə zəif qaldığını göstərir.

Xidmətlər balansı üzrə də diqqətəlayiq dəyişikliklər var. 2014-cü ildə 10 387 mln. \$ olan xidmətlər üzrə debet (yəni idxal olunan xidmətlər), 2024-cü ildə 3 768 mln. \$-a qədər azalmışdır. Bu, ölkənin xarici xidmətlərə olan asılılığının azaldığını və daxili potensialın müəyyən qədər artdığını göstərir.

Gəlirlər balansında, ümumi göstərici 4 255 mln. \$-dan 1 589 mln. \$-a düşsə də, qeyri-neft sektoru üzrə gəlirlər 895 mln. \$-dan 1 403 mln. \$-a qədər artmışdır. Bu, qeyri-neft sektorunda xarici iqtisadi fəallığın və gəlir əldə etmə qabiliyyətinin artması baxımından müsbət nəticə hesab olunur.

Cari transferlər üzrə 2014-cü ildə qeydə alınan 1 627 mln. \$-lıq vəsait 2024-cü ildə 1114 mln. \$-a düşmüşdür. Bu azalma həm əmək miqrantlarının göndərmələrində, həm də donor mənbələrindən gələn maliyyə axınlarında azalma ilə izah oluna bilər.

Cari əməliyyatlar balansının təhlili göstərir ki, 2024-cü ildə Azərbaycan iqtisadiyyatında ümumi ticarət və maliyyə göstəriciləri üzrə artım müşahidə olunsada, qeyri-neft sektorunun payı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Bu da iqtisadiyyatın hələ də enerji ixracına yüksək dərəcədə bağlı olduğunu sübut edir. Gəlirlərin və xidmətlərin qeyri-neft sektorundakı artımı müsbət meyil kimi qiymətləndirilsə də, qeyri-neft ixracının həcmi və ümumi struktur payının zəif qalması ölkədə iqtisadi şaxələndirmə istiqamətində tədbirlərin daha da gücləndirilməsini zəruri edir.

2020-ci ildən başlayaraq, Azərbaycanın tədiyyə balansının əsas nüanslarını təhlil edək. Əsasən müqayisələri 2009-cu il üzərindən müqayisə edərək təhlil edək. 2014-cü ildə cari əməliyyatlar hesabı üzrə ümumi daxil olmalar 36 mlrd dollar olmuşdur. Ödənişlər isə 25,5 mlrd dollar, ondan neft-qaz sektoruna daxil olmalar isə 26,9 mlrd. dollar olmuşdur. Nəticədə cari əməliyyatlar hesabında 10,4 mlrd. dollar profisit olmuşdur. Digər sektorlarda isə 7,6 mlrd. manat fərq yaranmışdır.

Xarici ticarət balansında isə ümumilikdə 18,9 mlrd. manat müsbət saldo vardır. Bunun da səbəbi neft sektorunda daxilolmaların 26,6 mlrd. dollar olmasıdır. Neft sektorunda 1,4 mlrd. dollar olduğundan 25,1 mlrd. dollar müsbət saldo olmuşdur. Digər sektorlarda yaranmış – 6,2 mlrd. saldo çıxılardan sonra 18,9 mlrd. dollarlıq müsbət saldo olmuşdur.

Maliyyə hesabına diqqət etsək həmin il 0,34 mlrd. dollar xalis maliyyə aktivləri yaranmışdır. Bunun da səbəbi neft-qaz sektorundakı 2,0 mlrd. dollar xalis maliyyə öhdəliyinin yaranmasıdır, digər sektorlarda xalis maliyyə axını 5,4 mlrd. olduğundan 3,4 mlrd. dollarlıq xalis maliyyə aktivləri yaranmışdır. Birbaşa investisiyaların maliyyə öhdəlikləri 2,2 mlrd. dollardır. Onun 1,6 mlrd. dolları neft-qaz sektoruna aiddir.

Neft-qaz sektoru üzrə də bu göstərici azalmış, 5,4 mlrd. dollar olmuşdur. 2020-ci ildə XTD-də 23 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Neft-qaz sektorunda yaranan 9 mlrd. dollarlıq profit, qeyri-neft sektorundakı 6,5 mlrd. dollarlıq kəsiri ödəmiş və XTB-da 2,4 mlrd. dollarlıq bir profist yaranmışdır. 2020-ci ildə ölkəmiz dünyanın 16% MDB ölkələrinin 84%-i isə qalan xarici ölkələrin payına düşür.

2020-ci ildə ixracda 36% azalma olmuşdur. Həmin il neft sahəsində icrac 40% azalmışdır və 10,8 mlrd. dollar olmuşdur. Onun da 8 mlrd dolları xam neftin emalı məhsullarının payına düşmüşdür. Qeyri-neft məhsullarının ixracında da əvvəlki ilə nisbətən 4% azalma baş vermiş və 1,8 mlrd. dollarlıq ixrac olmuşdur.

2020-ci ildə birbaşa investisiyaların həcmi 4,6 mlrd. dollar olmuşdur. Burada əvvəlki ilə nisbətən 6%-ə qədər artım olmuşdur. Ümumilikdə, əvvəlki illərdə də olduğu kimi ölkə iqtisadiyyatına qoyulan BXİ-nin 86%-dən çoxu neft sektoruna yatırılmışdır. 2020-ci ildə neft-qaz sahəsi üzrə xalis maliyyə öhdəliklərində azalma baş vermişdir, bunun da səbəbi cəlb edilən investisiya həcminin, kapitalın repatriasiyasından az olması ilə əlaqədar qeyri-neft sektoruna qoyulan investisiyalarda azalmışdı (35%).

2020-ci ildə Respublikanın ehtiyat aktivləri 2,1 mlrd. dollar azalmışdır. 2022-ci ildə global əmtəə bazarında dəyişikliklər tədiyyə balansına təsirsiz qalmamışdır. Ölkənin cari əməliyyatlar balansında 24 mlrd. dollar profisit yaranmışdır, bu 2021-ci ilə müqayisədə 2-3 dəfədən çoxdur. 2022-ci ildə kapital hesabında 12 mlrd. dollar kəsir olmuş, ehtiyat aktivlər isə 2020-ci ildəkindən fərqli olaraq 9,4 mlrd. dollar artmışdır. İnvestisiya yönümlü məhsullar 4,3% təşkil edir. İxracın isə həcmi neft-qaz sektoru üzrə 2 dəfədən çox artmışdır, yəni neft-qaz sektorunda ixrac 42 mlrd. dollar, qeyri-neft-qaz sahəsində ixrac 2,9 mlrd. dollar olmuşdur.

2022-ci ildə BXİ-in ümumi məbləği 6,3 mlrd. dollar, xarici ölkələrə qoyulmuş investisiyaların həcmi 0,2 mlrd. dollardır. Ümumilikdə, 5,1 mlrd. dollar mənfi saldo olmuşdur. Neft sektoru ilə qoyulan BXİ, ümumi BXİ-nin 71%-ni təşkil edir.

2022-ci ildə tədiyyə balansının BXİ maddəsində xalis maliyyə öhdəliklər, (6,7 mlrd. dollar) azalması bu sektora cəlb edilən maliyyə ilə (4,4 mlrd. dollar) bu sektordan edilən kapital repatriasiyası (11 mlrd. dollar) arasındakı fərqdən formalaşır. Amma qeyri-neft sektoruna qoyulan BXİ artaraq 1,8 mlrd. dollar olmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi ehtiyat aktivləri də artmışdır. 2022-ci ildə qeyri-neft sektorunda ixrac artaraq (15t) 2,8 mlrd. dollar olmuşdur.

2021-ci ildə CƏB-də 8 mlrd. profil olmuşdu. 2023-də isə bu göstərici 23,5 mlrd. dollar olmuşdur, bu ÜDM 29%-ni təşkil etmişdir. Burada neft-qaz sektorunun profisitinin (28,7 mlrd. dollar) rolu olmuşdur. Qeyri-neft sektoru üzrə də CƏB-in kəsiri azaldılmışdır (təqribən 10%), 2022-ci ildə XTD – 55 mlrd. dollar olmuşdur.

Neft-qaz sahəsində olan 36 mlrd. həcmində olan profisit, qeyri – neft sektorunun 8 mlrd. dollarlıq kəsirini örtmüşdür. 2022-ci ildə Azərbaycan dünyanın 189 ölkəsi ilə XTƏ qurmuşdur. Onun 10%-i MDB ölkələrinin, 90%-i isə qalan dünya ölkələrinin payına düşmüşdü [1, s. 43].

2022-ci il qeyri-neft sektoru üzrə əmtəə idxalı artmışdır (təxminən 30%), bu göstərici 14 mlrd. dollara yaxın olmuşdur. Bunun 6 mlrd.-a qədəri (təxminən 50%-i) istehlak mallarının (o cümlədən 2,1 mlrd.) ərzaq məhsullarının payına düşür. İdxalda 3.5 mlrd. dollardan çox (2021-ci ilə nisbətən) artım var. İstehlak təyinatlı malların ümumi idxalda xüsusi çəkisi 43%-dir.

2023-cü ildə tədiyyə balansı əvvəlki ildə olduğu kimi, yenə də neft qiymətlərindən qeyri-neft sektorunda ixracda olan artımı sayəsində artmışdır, CƏB-nin profisit dəyəri 8,4 mlrd. dollar olmuşdu. Bu da ÜDM-in 12%-ə qədərini təşkil edir. Bu, 2022-ci ildəki göstəricidən təqribən 2 dəfə azdır. 2023-cü ildə CƏB-i profisit 40% azalmışdır. Qeyri-neft sektorunda CƏB-nin kəsiri isə demək olar ki, 70% artmış və təxminən 9 mlrd. dollar olmuşdu.

XTB-na fikir versək, görürük ki, 2022-ci illə müqayisədə 55% azalma baş vermişdir. 2023-cü ildə idxal 3 mlrd. qədər artmışdır. Neft-qaz sektorunda da 2022-ci ilə nisbətən 37% azalma baş vermişdir. İdxalın strukturunda istehlak malları 40%-ə qədər yer tutur.

Respublikaya cəlb edilmiş BXİ-nin strukturunda neft sahəsinin xüsusi çəkisi 1% azalaraq 70% olmuşdur. Neft sektoru üzrə maliyyə öhdəliyi 2,006 mlrd. dollar azalması əsasən bu sektora cəlb edilən investisiyalar ilə (4,6 mlrd. dollar) bu sektorda kapitalın repartasiyası (6,6 mlrd. dollar) arasındakı fərqdən yaranmışdır.

2023-cü ildə tədiyyə balansında yaranan ehtiyat aktivlərin həcmi 5,5 mlrd. dollar çox olmuşdur. Bu dövrdə xalid səhmlər +43 mlrd. dollar olmuşdur. Tədiyyə balansındakı bu göstərici ölkəyə daxil olan və çıxan vasitələr arasındakı rəsmi balanslaşdırmanın mümkün olmamasını və bu məbləğin axın kimi qeydiyyata alınmamasını göstərir [4, s. 28].

Bunun əsas səbəbləri, statistik qeyri-dəqiqliklər, qeyri-rəsmi maliyyə axınları, kapital axınları

nın tam qeydə alınmamasıdır. Bu, həm də beynəlxalq ticarət əməliyyatlarındakı fərqlərdən də yaranan bilər.

YEKUN NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, tədiyyə balansı Azərbaycanın beynəlxalq biznesinin tənzimlənməsində mühüm iqtisadi mexanizm kimi çıxış edir və ölkənin makroiqtisadi sabitliyinin qiymətləndirilməsində əsas indikatorlardan biridir. 2010–2024-cü illər üzrə statistik və zaman sırası təhlili sübut edir ki, cari əməliyyatlar balansının dinamikası əsasən global enerji bazarındakı dəyişikliklər, neft qiymətlərinin volatilliyi və qeyri-neft sektorunun inkişaf tempindən asılı olmuşdur. Bu dövrdə profisit göstəricilərinin yüksəkliyi əsasən neft-qaz sektorunun üstün payı ilə izah edilir, lakin qeyri-neft sektorunda yaranan kəsirlər iqtisadiyyatın struktur asılılığının davam etdiyini göstərir.

Təhlil nəticələri göstərir ki, maliyyə hesabında müşahidə olunan volatillik, kapital repatriasiyasının yüksək həcmi və statistik səhvlərin mövcudluğu tədiyyə balansının idarə olunmasında insti-tusional və metodoloji təkmilləşdirməyə ehtiyac olduğunu ortaya qoyur. Eyni zamanda, birbaşa xarici investisiyaların artımı və qeyri-neft sektoruna yönələn investisiyaların genişlənməsi iqtisadi şaxələndirmə istiqamətində müəyyən müsbət tendensiylərin formalaşdığını təsdiqləyir. Bununla belə, investisiya strukturunda neft sektorunun dominantlığı davam edir ki, bu da uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılıq baxımından risk amili kimi qiymətləndirilə bilər.

Beləliklə, Azərbaycanın beynəlxalq biznes mühitində daha davamlı mövqe qazanması üçün qeyri-neft ixracının artırılması, xidmətlər balansının yaxşılaşdırılması, statistik hesabatlılığın şəffaf-lığının yüksəldilməsi və investisiya siyasətinin diversifikasiyası prioritet istiqamətlər hesab olunma-lıdır. Tədiyyə balansının sistemli monitorinqi və iqtisadi siyasət aləti kimi səmərəli tətbiqi ölkənin valyuta sabitliyinin qorunmasına, xarici ticarət risklərinin azaldılmasına və beynəlxalq iqtisadi in-teqrasiyanın gücləndirilməsinə imkan verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova T. Q. Tədiyyə balansının makroiqtisadi sabitlikdə rolu // Azərbaycan Maliyyə Jurnalı. – 2023. – №2. – s. 41–49.
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. Tədiyyə balansı haqqında statistik bülleten. – Bakı, 2024. – Elektron resurs: <https://www.cbar.az>
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan Respublikasının makroiqtisadi göstəriciləri. – Bakı, 2024. – Elektron resurs: <https://www.stat.gov.az>
4. Hüseynov A. M. Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə münasibətlərində tədiyyə balansının rolu // İqtisadiyyat və idarəetmə jurnalı. – 2022. – №4(38). – s. 22–34.
5. Marja.az. Azərbaycanın tədiyyə balansında profisit və kəsir göstəriciləri. – 2024. – Elektron re-surs: <https://www.marja.az/news>
6. Dünya Bankı. Azərbaycan iqtisadiyyatının təhlili: Böyümə, sabitlik və investisiya mühiti. – Was-hington, DC: World Bank, 2023. – Elektron resurs: <https://www.worldbank.org>
7. International Monetary Fund (IMF). Balance of Payments Manual, Sixth Edition (BPM6). – Washington, DC: IMF, 2023. – Elektron resurs: [https://www.imf.org/exter-nal/pubs/ft/bop/2007/pdf/bpm6.pdf](https://www.imf.org/external/pubs/ft/bop/2007/pdf/bpm6.pdf)
8. OECD. OECD Economic Surveys: Azerbaijan 2022. – Paris: OECD Publishing, 2022. – Elektron resurs: <https://www.oecd.org/azerbaijan>
9. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). World Investment Report 2023: International Investment Trends. – Geneva: United Nations, 2023. – Elektron resurs: <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2023>

BALANCE OF PAYMENTS AS AN ECONOMIC MECHANISM FOR REGULATING INTERNATIONAL BUSINESS

M.Sh. Aliyev

This article analyzes the role of the balance of payments in regulating Azerbaijan's international economic relations. The balance of payments is the main statistical mechanism reflecting the country's operations in foreign trade, services, income and transfers. The study examines the components of the balance of payments for 2010–2024, the dynamics of deficit and surplus, as well as the role of the oil and gas and non-oil sectors. Based on statistical data and time-series analysis, the causes and consequences of the changes recorded in the balance of payments are identified. The time-series analysis shows that among the main factors affecting Azerbaijan's balance of payments are volatility in global oil prices, import and trade restrictions applied during the COVID-19 pandemic, and the development dynamics of the non-oil sector.

Keywords: *balance of payments, current operations, foreign trade balance, financial account, surplus, deficit, Azerbaijani economy*

ПЛАТЁЖНЫЙ БАЛАНС КАК ЭКОНОМИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ РЕГУЛИРОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО БИЗНЕСА

М.Ш. Алиев

В данной статье анализируется роль платёжного баланса в регулировании международных экономических связей Азербайджана. Платёжный баланс является основным статистическим механизмом, отражающим операции страны по внешней торговле, услугам, доходам и трансфертам. В статье рассматриваются компоненты платёжного баланса за 2010–2024 годы, динамика дефицита и профицита, а также роль нефтегазового и ненефтяного секторов. На основе статистических данных и анализа временных рядов определены причины и последствия изменений, зафиксированных в платёжном балансе. Анализ временных рядов показывает, что среди основных факторов, влияющих на платёжный баланс Азербайджана, важное место занимают волатильность мировых цен на нефть, импортные и торговые ограничения, применявшиеся в период пандемии COVID-19, а также динамика развития ненефтяного сектора.

Ключевые слова: *платёжный баланс, текущие операции, баланс внешней торговли, финансовый счёт, профицит, дефицит, экономика Азербайджана*